Dr. Vijayalakshmi Radhakrishnan.

SI Ist paper

शास्त्रिप्रथमवर्षः सामान्यव्याकरणम्
प्रथमपत्रम् द्वितीयसत्रार्धः
लघुसिद्धान्तकौमुदी स्त्रीप्रत्ययकारकसमासाः।

अवशिष्टः भागः

द्वन्द्वसमासः

प्रायेण उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वसमासः।
उभयोः पदार्थयोः यदि क्रियया अन्वयो भवति तर्हि द्वन्द्वः।
उभयपदार्थप्रधान इत्यस्य सर्वपदार्थप्रधान इति तात्पर्यम्।
तेन बहुपद द्वन्द्वेऽपि लक्षणसमन्वयो भवति।
चार्थे द्वन्द्वः- इत्यनेन द्वन्द्वसमासः विधीयते।
अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वसमासः।

1. चार्थाः कतिधाः ?
चत्वारः। समुच्चय- अन्वाचय- इतरेतरयोग- समाहारः।

2. समुच्चयः — परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। ईश्वरं गुरुं च भजस्व इत्युदाहरणम्।

3. अन्वाचयः — अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयो अन्वाचयः। भिक्षामट गां चानय इत्युदाहरणम्।

4. इतरेतरयोगः — मिलितानामन्वयः इतरेतरयोगः। द्वयोरपि पदयोः भवति, बहूनामपि पदानां भवति। धवखदिरौ छिन्धीत्युदाहरणम्।

5. समाहारः — समूहः।
समाहारः द्विधा - नित्यसमाहारः - पाणिपादम्।
उदाहरणम् - संज्ञापरिभाषम्।

VLR

राजदन्तादिषु परम् :—
एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजानः राजदन्ताः ।
एषु पूर्वप्रयोगार्हः शब्दः दन्ताः इत्येव । किन्तु 'राजदन्तादिषु परम्' इत्यनेन राजशब्दस्य पूर्वप्रयोगः कृतः । राजदन्तादिगणे पठितानां शब्दानामित्यर्थः ।

धर्मादिष्वनियमः :— गणसूत्रमिदम् ।
अर्थधर्मौ धर्मार्थावित्यादि ।
धर्मादिषु अनियमः इति । धर्मादयः धर्मार्थकाममोक्षाः ।
अनेकप्राप्तौ एकत्र नियम अनियमः । अत्र नियमस्य कार्यं नास्ति । अर्थधर्मौ इति वक्तुं शक्यते । धर्मार्थौ इत्यपि साधुः ।

द्वन्द्वे घि :—
द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।
द्वन्द्वसमासे घिसंज्ञकस्य ह्रस्वेकारान्तं ह्रस्वोकारान्तं च पूर्वं प्रयोज्यम् । किन्तु सखिशब्दविषये नायं नियमः ।
हरि शब्दस्य इकारः हरशब्दस्य तु अकारः । अतः अत्र इकारयुक्त हरिशब्दस्य एव पूर्वप्रयोगार्हत्वम् ।
अतः हरिहरौ इति प्रयोगस्य साधुत्वम् ।

अजाद्यदन्तम् :—
द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ इत्युदाहरणम् ।
अजादित्वे सति अदन्तमित्यर्थः । तत् पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः ।
ईशकृष्णौ इत्यत्र ईशशब्दस्य अजन्तत्वे सति अदन्तत्व मस्तीत्यतः पूर्व प्रयोगः कृतः ।
द्वन्द्वेघि इति नियमस्य अजाद्यदन्तं इति नियमस्य च एकत्र प्राप्तौ अजाद्यदन्तमेव प्रवर्तते ।

अल्पाच्तरम् :-

शिव केशवौ।

अल्पसंख्याकाच्पदं पूर्वं प्रयोज्यम्।
शिवशब्दे वर्णद्वयम्, केशवशब्दे वर्णत्रयम्। अतः अल्पसंख्याकाच्पदं शिवशब्द एव। अतः 'अल्पाच्तरम्' इत्यनेन पूर्वप्रयोगः भवति शिवकेशवौ इति।
शिवश्च केशवश्च इति विग्रहः।

पिता माता :-

माता सहोक्तौ पिता वा शिष्यते।
माता च पिता च पितरौ। मातापितरौ वा।

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् :-

एषां द्वन्द्वं एकवत्।
पाणिपादम्। मार्दङ्गिकवैणविकम्। रथिकाश्वारोहम्।
द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् इति छेदः।
प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां चेत्यर्थः।
एकवत् इत्यस्य एकवचनमित्यर्थः।
पाणी च पादौ च एतेषां समाहारः पाणिपादम्।
अत्र एकवचनम् पाणिपादम् इति। प्राण्यङ्गत्वात्।
मार्दङ्गिकाश्च वैणविकाश्च एतेषां समाहारः मार्दङ्गिकवैणविकम्। तूर्याङ्गत्वात्
रथिकाश्च अश्वारोहाश्च एतेषां समाहारः रथिकाश्वारोहम्। सेनाङ्गत्वात्।
अत्र सर्वत्र एकवचनं प्रयुक्तम्।

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे :-

चवर्गान्त दृषहान्ताच्च द्वन्द्वात् टच् स्यात् समाहारे।
समाहारद्वन्द्वे अन्ते श्रूयमाणाः चवर्गान्तः, दकारान्तः, षकारान्तः हकारान्तश्च टच् प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः।

VLR

वाक् च त्वक् च ~~वाक्त्वचम्~~ अनयोः समाहारः वाक्त्वचम्। (चवर्गान्त)
शमी च दृषद् च अनयोः समाहारः समीदृषदम्। (दकारान्तस्य)
वाक् च त्विट् च अनयोः समाहारः वाक्त्विषम्। (षकारान्तस्य)
छत्रं च उपानत् च अनयोः समाहारः छत्रोपानहम्। (हकारान्त)

समाहारे किम् प्रावृट्शरदौ।
'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' इति सूत्रे समाहारे इति विशेषणाभावे प्रावृट् च शरद् च इत्यत्रापि टच् प्रत्ययः भवति। अनिष्टं रूपं स्यात्। तन्निवारणार्थं समाहारे इति विशेषणं दत्तम्। तेनात्र टच् न भवति प्रावृट्शरदौ इति।

समासान्तप्रकरणम्

अर्धर्चः —

अर्धं ऋचः इति लौकिकविग्रहे अर्ध सु ऋच् ङस् इत्यलौकिकविग्रहे 'अर्धं नपुंसकम्' इत्यनेन समासे अर्धशब्दस्य पूर्वनिपाते 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' इत्यनेन अप्रत्यये गुणे रपरे 'अर्धर्चाः पुंसि' इत्यनेन पुंस्त्वे प्रातिपदिकत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे अर्धर्चः।

सखिपथः —

सख्युः पन्था यस्मिन् देशे स इति विग्रहे समासे 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यनेन अ प्रत्यये टिलोपे नकारलोपे ततः प्रातिपदिकत्वे सौ रुत्वे विसर्गे सखिपथः।

गवाक्षः :—

गवामक्षीवेति विग्रहे गो आम् अक्षि सु इति अलौकिक-विग्रहे 'षष्ठी' इत्यनेन षष्ठीसमासे सुपो लुकि 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यनेन अच् प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'यस्येति च' इति इकार-लोपे 'अवङ्स्फोटायनस्य' इत्यनेन अवङादेशे अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ रुत्वे विसर्गे गवाक्षः इति

प्राध्वो रथः

प्रगतो अध्वानमिति विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यनेन समासे समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि 'उपसर्गादध्वनः' इति अच् प्रत्यये अनुबन्ध-लोपे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे दीर्घे प्रातिपदिकत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे प्राध्वो रथः।

सुराजा :—

शोभनो राजा इति लौकिकविग्रहे सु राजन् सु इति अलौकिकविग्रहे 'कुगतिप्रादयः' इति समासे समास त्वात् प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इत्यनेन टचि प्राप्ते 'न पूजनात्' इति निषेधे समास-त्वात् प्रातिपदिकत्वे सुलोपे नलोपे च सुराजा।

1. 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यस्य कोऽर्थः?
ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात् अक्षे या धूः तदन्तस्य तु न।
2. 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यनेन किं भवति?
अचक्षुः पर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात् समासान्तः।

VLR

3 उपसर्गादध्वनः इत्यनेन किं विधीयते ?
समासान्त अच् प्रत्ययो विधीयते ।

4 प्राध्वो रथः – अस्य विग्रहः कः ?
प्रगतो अध्वानम् ।

5. सुराजा इत्यत्र समासान्तप्रत्ययनिषेधः केन सूत्रेण ?
'न पूजनात्' इत्यनेन ।

6 'न पूजनात्' इत्यस्य सूत्रस्य कोऽर्थः ?
पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः ।

7 दन्तानां राजानः इति विग्रहे राजशब्दस्य पूर्वप्रयोगः कथम् ?
'राजदन्तादिषु परम्' इत्यनेन

8 हरिश्च हरश्च इति विग्रहे हरिशब्दस्य पूर्वप्रयोगः केन ?
'द्वन्द्वे घि' इत्यनेन घिसंज्ञकस्य पूर्वनिपातः ।

9. शिवकेशवौ इत्यत्र शिव शब्दस्य कथं पूर्वप्रयोगः ।
'अल्पाच्तरम्' इत्यनेन अल्पाचः शिवशब्दस्य पूर्वप्रयोगः ।

10 पाणिपादम् इत्यत्र कथमेकवचनम् ?
'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इत्यनेन प्राण्यङ्गत्वात् एकवचनम् ।

11 पितरौ इत्यत्र एकशेषः कथम् ?
'पिता मात्रा' इत्यनेन मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते ।

12 वाक्त्वचम् इत्यत्र टच् प्रत्ययः केन सूत्रेण ?
'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' ।

13 द्वन्द्वसमासविधायकं सूत्रं किम् ?
'चार्थे द्वन्द्वः' ।

द्वन्द्वसमासप्रकरणम्

चार्थे द्वन्द्वः।

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः।

ഒന്നിലധികം സുബന്തങ്ങൾ ച എന്നർത്ഥംകൊണ്ട് സമസിക്കുമ്പോൾ ദ്വന്ദ്വസമാസമാകുന്നു.

समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराः चार्थाः।

ച എന്നത് നാലർത്ഥത്തിലുണ്ട്. समुच्चयः, अन्वाचयः, इतरेतरयोगः समाहार എന്നിങ്ങനെ.

तत्र ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः।

പരസ്പരം നിരപേക്ഷമായിട്ടുള്ള ഒന്നിലധികം പദങ്ങൾ ഒരിടത്ത് അന്വയിക്കുമ്പോൾ समुच्चयः എന്നു പറയുന്നു. ईश्वरं गुरुं च भजस्व എന്നിടത്ത് ഭജനക്രിയ ഈശ്വരനിലേക്കും ഗുരുവിലേക്കും ഒരുപോലെ അന്വയിക്കുന്നു.

भिक्षामट गां चानयेत्यन्यतरस्यानुषाङ्गिकत्वेनान्वयो अन्वाचयः।

ഭിക്ഷയ്ക്ക് പോകൂ പശുവിനെയും കൊണ്ടുവരൂ എന്നിടത്ത് ഒന്ന് അപ്രധാനമാണെങ്കിലും ഒന്നിച്ചു പറയുന്നതുകൊണ്ട് अन्वाचय എന്നു പറയുന്നു. ഭിക്ഷയ്ക്ക് പോകയാണ് പ്രധാനം പശുവിനെ കൊണ്ടുവരിക എന്നത് അവിടെ ആനുഷംഗികമായി പറഞ്ഞു.

~~[illegible]~~ अनयोरसामर्थ्यात् समासो न। സമാസം വരില്ല. പദവിധി ഇവയ്ക്കെങ്കിൽ സാമർത്ഥ്യമില്ലെങ്കിൽ യാണെങ്കിൽ അത് സമർത്ഥമായിരിക്കണം.

धवखदिरौ छिन्धीति मिलितानामन्वयः इतरेतरयोगः।

ധവവും ഖദിരവും ചേർന്നിരിക്കുന്നു. രണ്ടും തമ്മിൽ പരസ്പരം ചേരുന്നതാണ് അതുകൊണ്ടിവിടെ ഇതരേതരയോഗദ്വന്ദ്വ സമാസം.

संज्ञापरिभाषमिति समूहः समाहारः

संज्ञा च परिभाषा च എന്ന് രണ്ടിന്റെയും സമൂഹത്തിന് സമാഹാരം എന്നു പറയുന്നു.

VLR

राजदन्तादिषु परम् ।

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजानो राजदन्ताः ।
ഇവയിൽ ദന്തശബ്ദങ്ങൾക്കു രാജൻ ശബ്ദങ്ങൾക്കും പൂർവ്വം പ്രയോഗിക്കേണ്ടതിനെ പരമായിരിക്കുന്നു. അതുകൊണ്ട് രാജൻ ശബ്ദം പൂർവ്വം പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു.

धर्मादिष्वनियमः ।

अर्थधर्मौ धर्मार्थावित्यादि ।
ധർമ്മാദികളിൽ പ്രയോഗിച്ച് നിയമമില്ല. അനിയമേന പൂർവ്വമായും പരമായും പ്രയോഗിക്കാം.
അർത്ഥധർമ്മം എന്നും ധർമ്മാർത്ഥം എന്നും

द्वन्द्वे घि :—

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । ~~ईश~~ हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।
ദ്വന്ദ്വസമാസത്തിൽ घिसंज्ञ യുള്ള ശബ്ദം പൂർവ്വം പ്രയോഗിക്കണം. हरि എന്നത് ഇകാരത്തോടുകൂടി घिसंज्ञ ഉള്ളതാണ് "शेषो घ्यसखि" എന്നതുകൊണ്ട്. അതുകൊണ്ട് ഇവിടെ हरि ശബ്ദം മുൻപ് പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു.

अजाद्यदन्तम् :—

द्वन्द्वे अजादित्वे सति अदन्तं पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः ?.
ദ്വന്ദ്വസമാസത്തിൽ അജാദിയായിട്ടുള്ള അദന്തമായിട്ടുള്ള
പദം മുൻപ് പ്രയോഗിക്കേണ്ടതാണ്
ईशकृष्णौ എന്നുദാഹരണം. ഇവിടെ ईश ശബ്ദം
അജാദ്യദന്തമാണ്. അതിനാൽ മുമ്പ് പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു.

अल्पाच्तरम्

शिवकेशवौ ।
എണ്ണിയാൽ കുറച്ച് अच् വർണ്ണങ്ങളുള്ളത് അതിനെ മുമ്പ് പ്രയോഗിക്കണം. शिव എന്നിടത്ത് രണ്ടു വർണ്ണവും केशव എന്നിടത്ത് മൂന്നു വർണ്ണവും ഉണ്ട്. അതിനാൽ അല്പം അച് ആയ ശിവശബ്ദം മുമ്പ് പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു.

पिता माता :— माता सहोक्तौ पिता वा शिष्यते ।
माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ ।
मातृ ശബ്ദത്തോട് കൂടി पितृ ശബ്ദം പറയുമ്പോൾ पिता ശബ്ദം വികല്പമായി ശേഷിക്കുന്നു. पितरौ എന്ന് വരുന്നു. അല്ലാത്തിടത്ത് मातापितरौ എന്ന് വരുന്നു.

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।

एषां द्वन्द्वः एकवत् ।
पाणिपादम् । मार्दङ्गिकवैणविकम् । रथिकाश्वारोहम् ।
പ്രാണികളുടെ അവയവങ്ങളായിട്ടുള്ള, വാദ്യോപകരണങ്ങളായിട്ടുള്ള, സേനയുടെ വിഭാഗങ്ങളായിട്ടുള്ള ഇവയ്ക്ക് ഏകവചനം വരുന്നു.
पाणी च पादौ च ഇവയുടെ സമാഹാരം എന്നർത്ഥത്തിൽ ഏകവദ്ഭാവം വരുന്നു पाणिपादम् എന്ന്.
(രണ്ടു കൈകൾ രണ്ടു കാലുകൾ എന്നർത്ഥം)
मार्दङ्गिकाः वैणविकाश्च മാർദംഗികന്മാരും വീണവാദനം ചെയ്യുന്നവരും എന്നർത്ഥത്തിൽ ബഹുവചനം വേണ്ടിടത്ത് ഏകവചനം പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു मार्दङ्गिकवैणविकम् ।
रथिकाश्च अश्वारोहाश्च രഥസേനക്കാരും അശ്വസേനക്കാരും എന്നർത്ഥത്തിൽ ബഹുവചനത്തിന് ഏകവചനം പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു रथिकाश्वारोहम् എന്ന്.

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे ।

चवर्गान्त दषहान्ताच्च द्वन्द्वात् टच् स्यात् समाहारे ।
സമാഹാരദ്വന്ദ്വസമാസത്തിൽ അവസാനം കേൾക്കുന്നതായ ചവർഗ്ഗം, ദകാരം, ഷകാരം, ഹകാരം ഇവയ്ക്ക് टच् പ്രത്യയം വരുന്നു.
वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् — ചകാരത്തിന്റെ ഉദാഹരണം
शमीदृषदम् — ദകാരം.
वाक्त्विषम् — ഷകാരത്തിന്റെ
छत्रोपानहम् — ഹകാരത്തിന്റെ ഉദാഹരണം

VLR

समाहारे किम् प्रावृट्शरदौ ।

സമാഹാരം ഉള്ളതുകൊണ്ട് ഇവിടെ ടച് പ്രത്യയം വരുന്നു.

ट